

מבוא

שלוחית רביצקי טור־פז

א.
רקע

מלחמה קשה פקדה את ישראל בבוקר שמחת תורה תשפ"ד. המלחמה החלה במתקפת פתע של מחבלי חמאס על יישובי הנגב המערבי, שמוטטו את גדר הגבול ברצועת עזה, ובחסות אלפי טילים שפילחו את שמי הארץ, רצחו, עינו וחטפו מאות ואלפי אזרחים וחיילים. כמו חמישים שנה קודם לכן בצוהרי יום הכיפורים, התערבבו קולות התפילה – "עֲנֵנוּ בְּיוֹם קְרִיאָנוּ" – באזעקות שקרעו את השמיים. גילויי הגבורה הרבים הפכו עד מהרה את הקערה על פיה, אולם המחיר היה כבר מנשוא. את ההלם הראשוני שטפו גלי התנדבות ותרומות, ונחשולי אחדות ולכידות חברתית שיקפו דאגה ואבל משותפים. לרגע נדמה היה שהקיטוב הקשה שאפיין את שנת המאבק החוקתי שקדמה למלחמה התפוגג והתפזר עם אפר המתים. גם החברה החרדית השתתפה בהתנדבות ובחיבוק הישראלי העוטף לחיילים, למפונים ולמשפחות החללים והחטופים, עשייה שזכתה להערכה בציבור הישראלי. המחיצות כמו נפלו, ונראה היה כי הכאב גובר על חומות ההתבדלות. קול דמי האחים זעק מן האדמה והאזוניים היו כרויות לשמוע. אולם, האם אכן התרחש שינוי בחברה החרדית? לשאלה זו ינסו המאמרים בקובץ שלפניכם לתת מענה.

1. התנגשות

היחסים שבין החברה החרדית לחברה הישראלית בכלל, ולחברה היהודית הלא-חרדית בפרט, עלו על מסלול התנגשות עוד לפני קום המדינה. בכנס של המכון הישראלי לדמוקרטיה בשנת 2024, אגב דיון בגיוס חרדים, הציג דובר חרדי את ההיסטוריה הישראלית כמאבק ענקים דיכטומי בין שני פרויקטים:¹ הפרויקט הציוני של הקמת מדינת ישראל, שעליו קיבלו החילונים אחריות, ופרויקט שימור העם היהודי לאחר השואה, שניכסו לעצמם החרדים. שני הפרויקטים, אמר הדובר, הצליחו מעל ומעבר לציפיות, וההתנגשות ביניהם בלתי נמנעת. תיאור זה מקומם משום שהוא שולל מן הציונות את אופייה היהודי ואינו רואה בה את אחד הענפים נושאי הפירות המתפתחים מן השורש היהודי ומתבססים על כמיהה בת אלפיים לציון, וגם משום שהוא מצמצם את "הפרויקט היהודי" לפרשנותו החרדית, אגב שלילת פרשנויות אחרות לזהות היהודית. עם זאת, התיאור מחדד את שתי הזהויות החולקות ביניהן את במת ההיסטוריה היהודית-ישראלית. תיאור דומה תיאר בזמנו אבי מורי פרופ' אביעזר רביצקי – עם הקמתה של מדינת ישראל סברו פוליטיקאים וחוקרים חילונים שימיהם של החרדים ספורים, שהרי במדינת ישראל המודרנית ודאי ישילו מעליהם היהודים את עול הגולה, יזקפו את קומתם וייטמעו בדמות "היהודי החדש", איש האדמה היצרן והמשוחרר מעול. ובה בעת חשבו הפוליטיקאים והחוקרים מן הצד החרדי כי החילונים עומדים להיעלם מן העולם, שהרי ארץ הקודש, שפת הקודש וקיבוץ הגלויות יחזירו אותם בוודאי לחיקו שומר המצוות של ישראל-סבא.² 76 שנים אחרי קום המדינה שתי הקבוצות כאן "כדי להישאר", אך ההתנגשות שבין ה"פרויקט היהודי" ל"פרויקט הישראלי" עדיין בוערת, סוערת, מלבה יצרים, מעצבת זהויות וטוחנת אותן זו בזו.

2. קול דמי אחין

התנגשות זו, כך נדמה, הגיעה לשיא עם פרוץ המלחמה ב-7 באוקטובר 2023, שבה התלכדו והתחדדו הקווים המפרידים בין דם לדם בחברה הישראלית. המלחמה חשפה מאבק שאינו רק על

1 כנס אלי הורביץ לכלכלה וחברה בצל המלחמה, 21 במאי 2024.

2 אביעזר רביצקי, דתיים וחילוניים בישראל: מלחמת תרבות?, נייר עמדה 4, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 1997.

ביטחונה של מדינת ישראל, אלא גם על דמותה, על החווה שבינה לבין אזרחיה ועל החווה הפנימי שבין שלל קהילותיה. בעת כתיבת הדברים, למעלה משנה אחרי פרוץ המלחמה, עדיין אין התקדמות באחת הסוגיות הכואבות הקורעות את החברה הישראלית – סוגיית אי-גיוסם של החרדים לצבא, בעיקר בשעת מלחמה. קול דמי האחים הזועקים מן האדמה אינו יכול להסתפק עוד באוזן שומעת ובלב בוכה. החרדים נדרשים להחליט אם ייקחו חלק באתגר ההגנה על העם ועל הארץ; אם ייכנסו תחת האלונקה שנושאה קורסים תחת הנטל ואין להם מחליף; אם קולם קול קין הפוטר את עצמו באומרו: "הַשֹּׁמֵר אָחִי אֲנִכִּי?" או קולם של ישעיהו האומר: "הִנְנִי שְׁלַחְנִי" ושל מרים הניצבת לשמור על אחיה משה "לְדַעַה מֶה יַעֲשֶׂה לוֹ".

המתח סביב סוגיית הגיוס נסוב למעשה על שלושה צירים: ציר הכורח, ציר השוויון וציר הזעם והעלבון.

הראשון, **ציר הכורח**, הוא ציר פרגמטי ומעשי.

ב-7 באוקטובר התברר שמאגרי כוח האדם בצבא אינם מספקים את הצרכים. שורות הלוחמים התרוקנו מחללים ומפצועים ועל האוכלוסייה

המשרתת נכפים ימי המילואים ארוכים הנסבלים בקושי. כל אלו אינם משאירים למדינת ישראל ברירה, יש למלא את המאגרים המתרוקנים בעשרות אלפי הצעירים החרדים החובשים היום את ספסלי בית המדרש, וגם בכוגרי החינוך החרדי המשוטטים בכיכרות. ועוד, התחזיות הדמוגרפיות צופות כי החברה החרדית ההולכת וגדלה תהיה בתוך חצי יובל לכרבע מן האוכלוסייה בישראל ולקרוב למחצית ממערכת החינוך העברית. לנוכח תחזיות אלו, אין אפשרות ריאלית שבה תמשיך הכלכלה הישראלית לשגשג ולתמוך בצבא חזק ומתקדם ובמערכות חינוך, בריאות ורווחה נרחבות, ובה בעת לפרנס לאורך זמן את מי שאינם עובדים ואינם משרתים ותקצובם מגיע ממיסים מתעצמים המכבידים על אוכלוסיות אחרות. נוצר חלון הזדמנויות קצר שבו יש לשנות את ההסדרים כדי שיהיה למדינת ישראל קיום. בשיח הזה אין רעים וטובים, אין טועים וצודקים, אין אידאולוגיה וערכים. יש רק מציאות פשוטה ומי שמבקשים להכיר בה אל מול המבקשים לטמון ראשם בחול ולסמוך על הנס.

כך, למשל, מספרים על הרב אהרון ליכטנשטיין ז"ל, מי שהיה ראש ישיבת ההסדר "הר עציון" באלון שבות, שכאשר נדרש להצדיק בפני מבקריו השמרנים את השתתפותו בכנס רבנים יהודי-אמריקאי בארצות הברית שבו השתתפו

ד. **"המבול" – ציר הכורח**

רבנים רפורמים וקונסרבטיבים, המשיל את מעשיו במשל: פעמיים בתנ"ך כל החיות מתקבצות יחד, בתיבת נוח ובאחרית הימים, עת יגור זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ. אני לא באחרית הימים, אמר הרב, אולם מבול יורד בחוץ, ואין לי פריבילגיה שלא לעלות יחד לתיבה. בהשלכה לימינו, אם ב־7 באוקטובר הורידו השמיים מבול, תיבת נוח אינה יכולה להיות עוד הישיבה המתברלת. תיבת הנוח המתנדנדת בין הגלים היא מדינת ישראל וצבא ההגנה לישראל, שבו צריכות לשרת יחד החיות כולן. אין פריבילגיה לחיות לעמוד על שלהן כי מבול יורד בחוץ. בדיון בנושא גיוס בני הישיבות בבג"ץ ביוני 2024 עשה גם השופט סולברג שימוש במטאפורה המבול. בא כוח ארגון איחוד הישיבות הפציר בשופטי ההרכב כי כאשר יפסקו את פסקם לא ינקטו גישה של "אחריי המבול", אלא יביאו בחשבון "את ההשלכות החברתיות של הכרעות משפטיות בסוגיות רגישות מחוץ לאולם המשפט" ואת החשש ממלחמת דת. השופט סולברג שישב בדין נזעק, ובהתייחסו לנטל הכבד המוטל על חיילי וחיילות המילואים ובני משפחותיהם אמר: "לא 'אחריי המבול', המבול עכשיו! המבול עכשיו!".

ה.

"עץ הלימון" - ציר השוויון

הציר השני, ציר השוויון, הוא ציר אידאולוגי-חברתי. כאן המתח אינו מתמקד במצב הביטחוני-הכלכלי-הדמוגרפי העובדתי, אלא במה שהוגן ושוויוני ובמה שחוטא לשוויון. רבים בציבור

הישראלי אינם מוכנים עוד לפערים בחובות ובזכויות בין ה"שכטים" השונים בחברה הישראלית; גם אם לא היה הדבר נוגע עמוקות בכיסם, וגם אם תשקוט המלחמה, היו מתמרדים נגד ההפליה רבת השנים בין דם לדם. וגם מנגד, טענת החרדים אינה כי הם פטורים משירות, אלא כי עול לימוד התורה שווה לעול השירות ואף כבד ממנו. השאלה כבר אינה רק כיצד יתמלאו השורות החסרות בצבא, אלא נוגעת גם בשאלות של מוסר, ערכים וערכות הדדית, ובשאלות של רב־תרבותיות ושל לכידות חברתית ואזרחית בחברה משותפת. בציר האידאולוגי לא יהיה די בפתרונות מעשיים, אלא יידרש שינוי עומק בחוזה החברתי ודיון מחודש במושגים של מיעוט ורוב, בזכות לאוטונומיה ובזכות לחופש דת, אל מול חובות אזרחיות ועקרון השוויון. האלוף מוטי אלמוז, ראש אכ"א לשעבר, המשיל את סוגיית גיוס החרדים לעץ הלימון של סבו במושבה מגדל שלחוף הכנרת, שלמרות ההשקעה וההשקיה רבות השנים אכזב ולא נתן פרי. הסב, בכעסו, הפסיק להשקות את העץ, וכשהיה הנכד מנסה להשקותו בתחבולות עצר בעדו ואמר: "במשך שנים השקיתי והעץ עמד בסרבנותו. עכשיו איני משקה יותר. קודם שיצמיח לימונים, ואחר כך אשקה".

1.

"קווי הפרדה" - ציר הזעם והעלבון

הציר השלישי הוא ציר הזעם והעלבון. לא

מעשיות ולא אידאולוגיה מניעות אותו, אלא

רגש טהור. החברה הלא־חרדית מתקשה להבין

כיצד מאורעות 7 באוקטובר לא הביאו לשינוי

גדול יותר בחברה החרדית. איך החיטה צומחת שוב, ולמה לא קרסה קונספציית

ההתבדלות. דומה כי זעמם ועלבונם של המסורתיים והדתיים קשה במיוחד,

בשל השימוש בלימוד התורה כטיעון לפטור החרדים ממלחמת מגן, בעוד הם

עצמם מפרשים דווקא את ההתגייסות ל"מלחמת מצווה" של "עזרת ישראל מיד

צר" כהוראה דתית מחייבת. עוד מתעצמים הזעם והעלבון בשל הזלזול

שמפגינים חלק מהפוליטיקאים החרדים באורח החיים ובלימוד התורה של

המגזר הציוני־דתי וביכולתו לדעת ספרא וסייפא כאחד. כך, למשל, התוודענו

בעת האחרונה להתבטאויות חריפות ביותר מצד גורמים מרכזיים בצינונת

הדתית נגד הברית ההיסטורית, הפוליטית והערכית של הציבור הדתי עם

הציבור החרדי. העיתונאי הדתי קלמן ליבסקינד, ששכל אחיין במלחמה, כתב

בעיתון מעריב בנובמבר 2024, תחת הכותרת "גט כריתות לכתות החרדיות":

"אם בעבר היינו חצויים בין ימין לשמאל או בין דתיים לחילונים, היום חוצים

את החברה הישראלית קווי הפרדה אחרים. יש את מגזר ה"לתת" מול מגזר

ה"לקחת", את מגזר הישנים שינה מתוקה מול מגזר הלא נרדמים בלילה".³ הרב

תמיר גרנות, ששכל את בנו במלחמה, פנה באוקטובר 2024 בסרטון שזכה

לתפוצה רחבה לתלמידי הישיבות החרדים: "אני חושש לתורה שלכם [...] תורה

שאינ עימה מעשה, שאין עימה גמילות חסדים, שאין עימה הצלת חיים, שאין

עימה השתתפות בצרת הכלל – זו לא תורה [...] על תורה כזו אין שכר", והוסיף:

"זו אזעקת אמת [...] אתם יכולים עוד להציל את רכבות ישראל הנאנקים, אתם

יכולים להציל את כבודה של תורת ישראל".⁴ הציבור החרדי מרגיש נבגד

מתגובת הציבור הדתי המפנה את גבו לברית הדתית־חרדית, והציבור הדתי

מרגיש נבגד מאי־התגייסותו של הציבור החרדי עימו בצרה.

שלושת הצירים שעליהם נסוב המאבק הציבורי על השוויון בנטל – שיח

הצרבים, השיח הערכי והשיח הרגשי – מותירים את החברה הישראלית משוסעת

ומודאגת מעתידה, הן כפשוטו הן בדבר היכולת לשרטט בה קווים עדינים של

חברה משותפת, מרחבי מפגש ופרדה, זהות עיקשת וגם ויתור ופשרה. קובץ

3 קלמן ליבסקינד, "החברה החרדית בישראל תיזכר לדיראון עולם בשל השתמטותה מאחריות לגורלנו כאן", מעריב 1.11.24.

4 הרב ד"ר תמיר גרנות, "זעקה לתלמידי הישיבות החרדים", YouTube, 29.10.2024.

המאמרים שלפניכם מבקש להתכונן במבט עומק על שהתחולל בחברה החרדית מאז בוקר שמחת תורה תשפ"ד. מבט זה חיוני כדי להעריך את הסיכוי ל"שבת אחים גם יחד" בעתיד.

I.

סקירת המאמרים

האם השתנתה החברה החרדית במלחמה ואילו

תמורות חלו בה? את השאלה הזאת נבקש לבחון באמצעות שבעה סוגים של מענים: מחקר שדה; סקר עמדות הציבור; עיון בהגות רבנית חרדית;

התבוננות במנהיגות החברה החרדית המודרנית; מעקב אחר הסיקור התקשורתי החרדי; הקשבה לשירת משוררות חרדיות, ואף מהתנהלותם של החרדים במלחמות קודמות. כלים מגוונים אלו יאפשרו לשרטט תמונה עשירה ומורכבת של התנהלותה והשקפות עולמה של החברה החרדית ושל האופן שבו הן באו לידי ביטוי בחודשי המלחמה.

מחקרם של **אסף מלחי ורועי לחמנוביץ** בוחן את התנהלותה של החברה החרדית במלחמה באמצעות ראיונות עם נשים וגברים חרדים ממגוון קהילות, רבים מהם אנשי ונשות מעשה שהיו פעילים בהתנדבות האזרחית במלחמה. המחקרים דנים בנוכחות המופחתת של חווית המלחמה בציבור החרדי, בהתנדבות העורפית המרשימה בחברה זו בחודשי המלחמה הראשונים, ובתופעה המוגבלת של גיוס חרדים מבוגרים לתקופה קצרה (שלב ב). הם מאפיינים את המתחים שבין החברה החרדית לחברה הלא-חרדית, אבל עוסקים גם בפערים שנוצרו בתוך החברה החרדית עצמה, בין הרוב שבעמדתו לא חל שינוי מהותי ביחס לגיוס לצה"ל לבין השוליים המודרניים, שהם ביקורתיים כלפי ההנהגה הוותיקה וחשים אי-נוחות ותחושות אשמה על אי-ההשתתפות בנטל. מסקנת החוקרים היא כי כל עוד לימוד התורה הוא נייר הלקמוס הזהותי שעל פיו נמדדת חרדיותו של הגבר החרדי, לא יחולו בעתיד הנראה לעין תמורות בקרב הזרם החרדי המרכזי.

דברים אלו מקבלים ביסוס גם בסקר עמדות הציבור שערכה **שלומית רביצקי טור-פז** (בעזרת מרכז ויטרבי לחקר דעת קהל ומדיניות במכון הישראלי לדמוקרטיה) בקרב הציבור החרדי והציבור היהודי הכללי בסוגיות הגיוס, ההתנדבות והיחס למנהיגות. הסקר מראה את היקפי ההתנדבות האזרחית בכל אחת מן הקבוצות, את שיעורי הגיוס, וכן את היחס כלפי סוגיית גיוס החרדים לאורך שנת המלחמה. כך, בעוד הציבור החרדי נותר ברובו יציב בהתנגדותו לגיוס, הציבור הלא-חרדי, במיוחד הדתי והחילוני-ימני, עבר שינוי של ממש

במהלך המלחמה, ובחלוף שנה מפתחת המלחמה רק מעטים ממנו נכונים להשלים עם המצב הקיים. הסקר מראה עוד כי לדעת רוב מוחלט מן הציבור החרדי, לימוד התורה מועיל למאמץ המלחמתי כמו שירות צבאי, ואף יותר ממנו.

עמדות המנהיגות הרבנית החרדית נסקרות בשני מאמרים, מן הכלל אל הפרט. מאמרו של אליהו ברקוביץ בוחן את מגוון העמדות הרבניות החרדיות בסוגיית גיוס החרדים במלחמה. הוא מבחין בין הזרם המרכזי, הרואה בלימוד תורה את העשייה העיקרית להגנת העם, ולדעת חלק מדובריו "לומד אחד שווה אלף אחרים", לבין שתי עמדות המיעוט: הזרם המתבדל, השולל כל קשר עם המדינה ומסודותיה, והזרם המשתלב, הקורא לתרום, להיות שותפים לנטל ו"לשאת במשא העם בכתף". ברקוביץ מראה כי למרות ההבדלים, כל הרבנים החרדים מסכימים על פטור מלא ללומדי תורה המקפידים על לימודיהם, וכולם חוששים מחילון בצבא. לעומת זאת, בעניין גיוס מקוצר של חרדים מבוגרים עובדים, ובעניין אפשרות של גיוס עתידי, כאשר ישלילו תנאים מסוימים של הכנת החרדים והצבא, יש מחלוקת בין הזרמים.

מאמרה של תהילה גאדו מתאר את התהליכים בהנהגה הרבנית החרדית המודרנית, ומתמקד בדמותו של הרב דוד לייבל. גאדו רואה במלחמה שלב מכריע בהתמסדותה של מנהיגות אלטרנטיבית זו וכיכולתה להגיב למציאות המשתנה. הרב לייבל, שעוד לפני המלחמה הוביל יוזמות לכניסת חרדים לשוק העבודה "לכתחילה", עמד בראש רשת "כוללים" לחרדים עובדים וקידם חינוך ממלכתי חרדי, נקט עם פרוץ המלחמה עמדה ברורה בדבר חובת החרדים להשתתף במאמץ הלאומי, הקים חמ"ל התנדבות ופועל להקמת חטיבה צבאית חרדית. הוא אף התעמת עם עקרונות החרדיות הוותיקה בדבר התורה כמגנה על עם ישראל מפני אויביו, וקרא לשילוב בין לימוד לנשיאה בנטל של כל מי שגרים יחד ב"בית המשותף". גאדו רואה במודל החדש של מנהיגות רבנית חרדית זו חזרה לגישת "תורה עם דרך ארץ" מבית מדרשו של הרש"ר הירש במאה ה-19 בגרמניה.

את המתח שבין חרדיות לישראליות במלחמה בוחן גם מאמרה של רבקה נריה בן-שחר. המחברת בחנה את השתקפותו של המתח הזה בתקשורת החרדית ומצאה הבדל ניכר בין העיתונים החרדיים הוותיקים והמודפסים לבין אתרי החדשות החרדיים. העיתונים נטו להסתגרות ולשמרנות, ואילו האתרים הציגו נטייה חזקה יותר להשתלבות בחברה הישראלית. בעיתונים הוצגה ההתנדבות בעיקר במוספי הנשים, ואילו באתרים הופיעו קריאות להתנדבות של גברים

ונשים כאחד. נוסף על כך, אל מול האתרים שהציגו סמלים ישראליים וסיקרו בהרחבה את המלחמה, התמקדו העיתונים בסוגיות פנים-חרדיות והביעו את התנגדותם לגיוס חרדים למרות ההזדהות עם הכאב הלאומי.

מאמרו של **צחי כהן** מציג בחינה ייחודית של התגובה החרדית למלחמה. המאמר בוחן את שירתן של כותבות חרדיות שנטלו לעצמן קול להבעת כאבן, ולמרות הריחוק החברתי-תרבותי מן החברה הכללית, כותבות שירה שיש בה הזדהות עמוקה עם כאב המלחמה. הכתיבה הזאת מתאפיינת בקול הורי-אימהי המאפשר לכאוב את כאב אימהות ההרוגים, הפצועים, החטופים והחיילים. הכותבות משלבות מקורות יהודיים מסורתיים, בעיקר מהתנ"ך ומהפילה, אך מעניקות להם פרשנות אישית, ולעיתים אף חתרנית. בולטת בשירים גם השתיקה ביחס לנושאים מרכזיים הנעדרים מן הכתיבה – סוגיית גיוס החרדים ולימוד התורה.

במאמר החותם את הספר מפנה **יאיר הלוי** את המבט אל התנהלותם של חרדים במלחמות קודמות. הלוי מתאר דפוס חוזר שבו מלחמות מעוררות בציבור החרדי סולידריות והזדהות מקומיות וזמניות אך אינן מביאות לשינוי מהותי ולטווח ארוך בדפוסי הגיוס. חריגה מדפוס זה הייתה מלחמת העצמאות, שבה התגייסו רוב החרדים שעדיין לא למדו בישיבות. לפיכך, כיוון שאירועים חד-פעמיים, טראומטיים ככל שיהיו, אינם יכולים להניע זרמי עומק, גם היום אין אלא לצפות להמשך השתלבותם האיטית של חרדים מן המעגלים המודרניים בחברה הישראלית, ללא שינוי בקרב הזרם המרכזי.

ח.

"לשבת על המשבר" – סיכום

כלל המאמרים שבקובץ משרטטים תמונה רחבה: מי שתלו את תקוותם ב"התפכחות" החרדים בעקבות המלחמה וציפו שהמשבר הגדול של 7 באוקטובר יברא אחריו כהרף עין מציאות חדשה,

ושהחרדים כולם יכירו בטעות נבדלותם וייתיצבו כאיש אחד בבקו"ם, עתידים להתאכזב. עולם כמנהגו נוהג. עם זאת, גם מי שסברו שכאביה של החברה המשרתת ואובדן האנשים והנשים ב-7 באוקטובר אינו נוגע לחרדים המסתגרים בר' אמותיהם, גם הם הופתעו מעוצמת ההזדהות ומגילי ההתנדבות.

אם כן, מהפכה חברתית ושינויים טקטוניים בחברה החרדית בעקבות המלחמה אינם ניכרים בינתיים, ורק אדוות קלות עולות על פני השטח. אולם נתיבים הקושרים בין הקבוצות השונות בחברה הישראלית נחצבו השנה בחברות של ברזל. ישראל הקטנה אינה מאפשרת להן להיפרד אלו מאלו ולהתפצל לשבטי

יהודה וישראל, ולתושביה אין אלא להמשיך ולהיאבק על חוזה חברתי חדש, על שותפות אזרחית הוגנת ומכבדת, "לשבת על המשבר" ולקוות שתיולד ממנו הזדמנות לריפוי ולתיקון.

אני מבקשת להודות לכותבים על שהצליחו להתרומם מעל למציאות החיים הקשה בשנת המלחמה ולהביט בה גם במבט רחב וביקורתי; ליוצרים שהתירו לנו להביא את יצירותיהם בקובץ; לפרופ' סוזי נבות, סגנית הנשיא במכון הישראלי לדמוקרטיה, לד"ר דנה בלאנדר, אחראית ליווי מחקרים, ולרוני ברבוי, ראשת תוכנית החברה החרדית, על הערותיהן הטובות, ולצוות ההוצאה לאור של המכון על מסירותם להפקת הספר. תודה מקרב הלב גם להודיה בן ארי על סיועה הרב. כולן וכולם יבואו על הברכה.

אבנר בר חמא, קרע לאומי, 2007